ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2025/ № 2.3

Termiz – 2025

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ANDANIYAZOVA DILRABO RUZIQULOVNA
Muvaqqat onomastik birliklarning baholash vazifasi.....7

ESHBOYEV QAHRAMON BAKIR O‘G‘LI
O‘zbek tili sinonimik lug‘atlarida semantik darajalanishning metodologik tamoyillari.....11

BOZOROV HAMID XO‘SHMURODOVICH
Olamning lisoniy va folklor manzarasida ertak janrining o‘rni.....14

BAYMURODOVA LAYLO KAXROMANOVNA
Badiiy diskursda xushmuomalalik strategiyalarining ifodalanishi 20

KHAYITOVA FERUZA ABDIKHALIKOVNA
A linguocultural study of toponyms in english and uzbek languages 24

PRIMOV SHAMSIDDIN MUHIDDIN O‘G‘LI
Siyosiy jarayonlarning yoritilishida hajviy publitsistikaning o‘rni va ahamiyati 27

JO‘RAYEVA NIGORA BAXTIYOR QIZI
Dastlabki ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar tarjimasida so‘zlikni izohlash usullari (Ashurali Zohiriy va Abdulla Qodiriy lug‘atlari misolida).....31

PO‘LATXONOVA HILOLAXON SHUHRATXON QIZI
Neurolinguistic analysis: language and brain 35

TAMIQAYEVA DILAFRUZ
Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida qo‘llangan ba’zi bir somatik iborlar tahliliga doir 39

AHADOVA GULCHEHRA
Toyloq shevasiga xos ma’nodoshlik qatorlari xususida 42

MUHSINJONOVA SHIRINOY ASLIDDIN QIZI
“Devonu lug‘otit-turk” asarining o‘rganilish tarixi.....46

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2025; 6-7
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

"DEVONU LUG'OTIT-TURK" ASARINING O'RGANILISH TARIXI

Muhsinjonova Shirinoy Asliddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 2-kurs tayanch doktoranti

Ma'lumki, tilshunoslik sohasida turkiy tillar tadqiqini amalga oshirish muhim jarayon hisoblanadi. Hozirgi kunga qadar yetib kelgan yozma adabiy manbalar lug'at tarkibini ilmiy jihatdan asoslash, ularning mohiyatini yoritishga harakat qilish hamda kelajak avlodga yetkazish yo'lida sa'y-harakat olib borish muhim ahamiyatga ega. Tildagi so'z boyligining qanday tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi, ularning til tarixida hamda hozirgi o'zbek tilida tutgan o'rnining boshqa tillar bilan qiyosan amalga oshirilishi tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb vazifa sanaladi. Bu vazifani ado etishda xilma-xil lug'atlarning, xususan, "Devonu lug'otit-turk"ning o'rni beqiyos. Asarning so'z boyligini tahlil qilish turkologiya olamida yangi yo'nalishlarning ochib berilishida asos vazifasini o'taydi.

Asar muallifi hisoblanmish Mahmud Koshg'ariy to'g'risida manbalarda ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Adibning ijtimoiy kelib chiqishi Qoraxoniylar sulolasiga mansub bo'lgan[1]. Otasi esa Barsg'an shahrida amirlik qilgan[2]. Mahmud Koshg'ariyning hayot yo'li hamda ijodiy faoliyati xususida I. Mu'tiy va M. Usmonovlar quyidagi mulohazalarni bildirgan edilar: "Olim Koshg'ar shahrining O'pol qishlog'i, Oziq mahallasida dunyoga kelgan. Olim ota tarafidan Qoraxoniylar jamoasidan, Yusuf Qodirning o'g'li, Muhammadning nabirasi, ona tarafdan Oziq mahallasining o'z davridagi o'qimishli kishisi Xo'ja Sayfiddinning qizi Burobiyaning o'g'li. Olim boshlang'ich ma'lumotni O'polda o'z oilasida, yuqori ma'lumotni esa Koshg'arda Husayn ibn Xalof Koshg'ariy kabi olimlardan olgan"[3]. Demak, adibning bu darajaga yetishuvida qator maktablar poydevor vazifasini o'tagan.

Mahmud Koshg'ariy 7-8 tilni, jumladan, arab, fors, turkiy tillarni mukammal bilgan. Bundan tashqari, ijodkorning Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur kabi joylarda bilim olganligi xususidagi ma'lumotlar ham mavjud. Adibning bizgacha yetib kelgan yagona asari bu "Devonu lug'otit-turk"dir. Uning yaratilish tarixi mavjud bo'lib, uni quyidagicha izohlash maqsadga muvofiqdir: mamlakatda sodir bo'lgan ichki nizolar tufayli Mahmud Koshg'ariy ma'lum muddat davomida – 1056-1057-yillarda – ona yurtini tark etishga majbur bo'ladi. Natijada, yon-atrofdagi qardosh xalqlar orasida biroz vaqt umr kechiradi. Ana shu davr mobaynida ijodkor turkiy xalqlar istiqomat qiladigan hududlarni kezib, ularning hayot tarzi, nomlanish xususiyatlari, joylashish o'rni, ayniqsa, ularning til xususiyatlarni puxta o'rganadi. So'ng Bag'dodga qaytib, u yerda ancha vaqt mobaynida ijod qilgan. "Devonu lug'otit-turk" asarining ham yozilish o'rni sifatida aynan shu shahar e'tirof etiladi. Muallif ushbu asarni Abulqosim Abdulloh binni Muhammadil Muqtado biamrillohga taqdim etadi.

"Devonu lug'otit-turk" asari tilshunoslikning ko'plab sohalarini o'z ichiga qamrab olgan asar sanaladi, chunonchi, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya, leksikografiya. Mahmud Koshg'ariy asarida mavjud so'zlarni arab tilida izohlab beradi va quyidagicha fikr bildiradi: "Men bu kitobni maxsus so'zlar, sajlar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim. Men iste'moldagi so'zlarnigina berdim. So'ngra men har bir qabilaga mansub so'zlarning yasalish xususiyatlarini va qanday qo'llanishini qisqacha izohlab ko'rsatish uchun alohida yo'l tutdim. Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo'llanib kelingan she'rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo'llanadigan hikmatli so'zlaridan, maqollar keltirdim".

S. Mutallibov "Devon" quyidagicha ta'rif keltirib o'tadi: "Ma'lumki, Mahmud Koshg'ariyning kamtarlik bilan lug'at deb atagan bua sari yolg'iz bu kungi ma'nodagi lug'atgina emas, balki shu bilan birga, o'sha davr tilining fonetika, morfologiya, leksika va dialektologiyasini mukammal izohlab bergan to'la

[1] Абдулаҳатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята). Автореферат. 2008. – С. 4

[2] Мадвалиев А. Маҳмуд Кошғарий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2003. 77-б.

[3] Мутъий И., Усмонов М. Маҳмуд Қошғарийнинг юрти, ҳаёти ва мозори тўғрисида // Адабиёт кўзгуси. – Т.: "Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти", 1996. № 2, 118-б.

ma’nodagi filologik asar, bebaho bir qomusdir. Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarini ko‘p yillar yurtma-yurt yurib, xalq og‘zidan to‘plagan materiallar asosida tuzdi. Bu usul bir tarafdan unga o‘sha davr tilidagi butun so‘zlarni va har qanday so‘z turlarini mukammal qamrab olishga imkon bergan bo‘lsa, ikkinchidan, bu materiallar o‘z navbatida unga o‘sha davr tilining har bir sohasiga doir boy namunalar to‘plami bo‘lib ham xizmat qildi. Mahmud Koshg‘ariy so‘z ma’nosini izohlar ekan, yo‘l-yo‘lakay so‘zlarning har qanday grammatik xususiyatlari va u so‘zlarning qaysi qabilaga mansubligi haqida ham ma’lumot bera boradi, umumlashtirilgan qoidalar tuzadi”. Darhaqiqat, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari biz uchun ikki nuqtayi nazardan muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, bu asarda grammatikaga oid ma’lumotlar jamlangan bo‘lsa, ikkinchidan, unda turkiy xalqlar nutqida qo‘llangan leksik birliklar haqida ma’lumotlar uchraydi.

“Devonu lug‘otit-turk” asari bugungi kunda ham o‘zining muhim ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Asardan o‘rin olgan leksik birliklar nafaqat XI asrga oid, balki o‘tmish davrlariga borib taqaladi, ya’ni undagi ifodalar XI asrgacha bo‘lgan mavjud qatlamni ham o‘zida aks ettiradi. Tarixdan ma’lumki, XI asrga kelib, qator faoliyat turlari, xususan, savdo-sotiq ishlari hamda hunarmandchilik avvalgi davrga nisbatan anchayin faollashdi. Shu bilan birgalikda, yuqorida nomlari qayd etilgan faoliyat turlari o‘laroq xalqlar orasida ham diplomatik aloqalar anchayin kuchayib bordi, buning natijasida ular o‘rtasida savdo aloqalari, diplomatik kelishuvlar, yoinki, so‘zlarning birinchi xalqdan ikkinchi xalqqa kirib borishi ham yuzaga kelganligini “Devonu lug‘otit-turk” asari orqali anglashimiz mumkin bo‘ladi[1].

Asar qo‘lyozmasining topilishi borasida xilma-xil fikrlar ilgari suriladi. Xususan, “O‘zbek adabiy tili tarixi” darsligida “Devon”ning 1914-yil Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgani borasida fikrlar mavjud. 1915-yilda Istanbul hududida topilgani borasidagi izohlar X. Mahmutov mulohazalarida ilgari suriladi. “Devonu lug‘otit-turk” yuzasidan tadqiqot ishlarini olib borish Sharq va G‘arb olamida ham mashhur bo‘lib, aynan O‘zbekistonda ushbu ishlarning boshlanishi 1930-yillarga borib taqaladi. Xususan, Solih Mutallibov ushbu asar yuzasidan qator tadqiq ishlarini olib borgan . Bundan tashqari, U. Tursunov, F. Abdullayev, E. Fozilov, G‘. Abdurahmonov, S. Ibrohimov kabi olimlar S. Mutallibov kabi koshg‘ariyshunoslikni davom ettirganlar. H. Dadaboyevning “Devonu lug‘otit-turk”ning til xususiyatlari”, N. Abdulahatov va boshqalarning “Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asaridagi leksik birliklar tadqiqi” va shu kabi qator ilmiy asarlar ham shular jumlasidandir.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarini ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish orqali tilga tarixiy yondashuv asosida so‘zlarning mazmuniy, madaniy hamda vazifaviy jihatlarini ochib berish mumkin. Asar turkiy so‘zlarning yirik bazasi hisoblanib, har bir leksik ifoda eski turkiy tilda mavjud atamalarning o‘sha davr nuqtayi nazaridan yoritilishida yordam beradi. Ushbu asarni o‘rgangan olimlardan biri S. Rustamova aytganidek: “Devonu lug‘otit-turk”-da turklarning hayot kechirishi uchun zarur ashyolarning nomlari, uru, qabilalarning nomlari, faxriy unvonlar, turli lavozimlarning nomlari, oziq-ovqat, yovvoyi va uy hayvonlari, parrandalar va yovvoyi qushlarning nomlari, jug‘rofiy atamalar, shaharlar, turli kasalliklar nomlari, anatomik atamalar, metallar va minerallarning nomlari, harbiy atamalar va ma’muriy vazifalarga oid atamalar bor. Turli tarixiy va afsonaviy qahramonlarning nomlari, bolalarning o‘yin va ermaklari va boshqalarga xos atamalarga boyligi bilan hozir zamon kishisiga XI asrda yashagan turklarning hayot tarzi haqida ma’lumot beruvchi yagona manba hisoblanadi”.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarini o‘rganish tilshunoslik fani oldida turgan muhim vazifa sanaladi. Zero, “Devon”da aks etgan ilmiy-nazariy manbalar uning kelgusi tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Annotatsiya: Ushbu tezisda “Devonu lug‘otit-turk” asari xususida so‘z yuritilib, asar borasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyatlari borasidagi fikrlar tahlilga tortiladi. Ta’kidlash kerakki, Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”i bugungi tilshunoslik uchun poydevor vazifasini bajaribgina qolmasdan, balki ko‘plab sohalar uchun asosiy qomus bo‘lib xizmat qiladi.

Abstract: This thesis discusses the work “Devonu lug‘otit-turk” and analyzes the specific features of scientific research conducted on the work. It should be noted that Mahmud Kashgari’s “Devon” not only serves as a foundation for modern linguistics, but also serves as a basic dictionary for many fields.

Аннотация: В данной диссертации рассматривается труд «Девон луготит-тюрк» и анализируются особенности научного исследования, проведённого над этим произведением. Следует отметить, что «Девон» Махмуда Кашгари служит не только фундаментом для современной лингвистики, но и базовым словарём для многих областей.

[1] Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит-турк”нинг тил хусусиятлари. – Т.: ТДШИ,2017. – Б. 133.